

PALEO-AKTUEEL

Het Groninger Instituut voor Archeologie presenteert zijn onderzoek

30



In dit nummer oa

HET GESCHUT VAN DE QUEEN ANNE

EEN RECONSTRUCTIE VAN DE BEWAPENING VAN EEN 18^{DE} EEUWS KOOPVAARDIJSCHIP

VERANDERINGEN IN EEN GRAFVELD OP SPITSBERGEN DOOR
DOOIENDE PERMAFROST

EEN BIJZONDERE VONDST UIT EZINGE

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Aan dit nummer werkten mee: Stijn Arnoldussen, Sabrina Corbellini, Tamara Dijkstra, Henny Groenendijk, Hans Huisman, Lidewijde de Jong, Martijn van Leusen, Johan Nicolay, Annet Nieuwhof, Bert Nijboer, Daan Raemaekers, Iris Rom & Mans Schepers.

Redactie: Flip Kramer (coördinatie), Elisabeth van 't Lindenhout & Daan Raemaekers

Vormgeving en omslagontwerp: Siebe Boersma

Correctie Engelse samenvattingen: Suzanne Needs-Howarth

Foto omslag: Dronebeeld van de omgevalen stuurboordzijde van de Queen Anne (scheepswrak NK 47-II). Foto Yftinus van Popta. Zie artikel van Popta & Han Vastenhou.

ISBN 9789492444981

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Kooiweg 38 9761 GL Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl



**rijksuniversiteit
groningen**

**groninger instituut
voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel 30

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis Publishing
Groningen, 2019

Inhoud

‘HIER WIL IK NOG NIET DOOD GEVONDEN WORDEN’. BESPIEGELINGEN OVER DE ABSENTIE VAN GRAVEN Iris Rom & Karla de Roest	1
BOUWEN AAN JEZELF DOOR TE BOUWEN VOOR EEN ANDER. EEN ARCHITECTURALE ANALYSE VAN DE GRAVEN UIT DE NOORDELIJKE BEGRAAFPLAATS VAN AYIOS VASILIOS Youp van den Beld	11
MALLIGHEDEN. EEN NOORD-FRANSE GIETMAL IN EEN NEDERLANDS MUSEUM Hannie Steegstra	23
<i>LA TORRETTA DELLA BUFALOTTA</i> : STILLE GETUIGE VAN EEN VERDWENEN LANDSCHAP Remco Bronkhorst & Jorn Seubers	31
GEBRUIKSAANWIJZING NIET INBEGREPEN? ARCHEOHOTSPOTS OPZETTEN IN DE PROVINCIE OVERIJSEL Anne Ponten	39
SCHOP, SPADE OF STUURRIEM? EEN BIJZONDERE VONDST UIT EZINGE Annet Nieuwhof & Reinder Reinders	45
DE VENDELHELM UIT HALLUM: WAT DOET DEZE HELM IN FRIESLAND? Johan Nicolay	55
MAKEN EN HANDELEN: MEROVINGISCHE KRALEN UIT HET SITTARD-KEMPERKOUL GRAFVELD GEANALYSEERD Hans Huisman, Marion Aarts, Mirjam Kars, Fardau Mulder, Dominique Ngan-Tillard & Bertil van Os	65
‘VAN KOPER BLIJF JE PROPER, VAN IJZER WORDT JE NIETS WIJZER’: KLOOSTER YESSE, METAALVONDSTEN UIT 2017 EN 2018 Janne van Boldrik & Berna van Wijk	75
VAN BOERDERIJ NAAR KLOOSTER NAAR WEESHUIS. DE GEBRUIKSPANTEN OP HET TERREIN VAN DE ROODE WEESHUISSTRAAT, GRONINGEN Morvenna van Rijn & Frits Vrede	85
APPELS MET (KWEE)PEREN VERGELIJKEN Chantal Assië & Merit Hondelink	93

WAT DOET DIE BRONZEN POT DAAR BIJ DE KEI VAN TIJNJE (FR.)? Vincent van Vilsteren	101
HET GESCHUT VAN DE QUEEN ANNE. EEN RECONSTRUCTIE VAN DE BEWAPENING VAN HET ENGELSE KOOPVAARDIJSCHIP DAT IN DE 18 ^{DE} EEUW VOOR DE KUST VAN KUINRE VERGING Yftinus van Popta & Han Vastenhoud	111
VERANDERINGEN IN EEN 17 ^{DE} -EEUWS GRAFVELD OP SPITSBERGEN DOOR DOOIENDE PERMAFROST Maarten Loonen, Femke Bosscher, Han Vastenhoud, Lotte Zanting, Rosanne van Bodegom, Frits Steenhuisen, Sarah Dresscher, Wouter Rooke & Koos de Vries	119
DAT MAG IN DE KRANT! ARCHEOHISTORISCH ONDERZOEK NAAR DE ONDERGANG VAN EEN 19 ^{DE} -EEUWSE TJALK OP DE ZUIDERZEE Yftinus van Popta	127
WOODAN, DÉ DATABASE VOOR ARCHEOLOGISCH HOUT Stephan Nicolaj & Jelte van der Laan	137

La Torretta della Bufalotta: stille getuige van een verdwenen landschap

Remco Bronkhorst¹ & Jorn Seubers²

De vroege expansie van de Romeinse stadstaat vanaf ca. 500 v.Chr. ging gepaard met de verwoesting en verlating van vele nederzettingen in de directe omgeving. De eerste overgeleverde Romeinse schrijvers kenden nog wel de namen van de *città scomparse* (verloren steden) van Centraal-Italië, maar gaven weinig geografische aanwijzingen om de precieze locaties van de oude urbane centra te achterhalen. Plinius de Oudere bijvoorbeeld kende in de eerste eeuw n.Chr. nog de namen van 50 nederzettingen wier geschiedenis nauw verbonden was met die van Rome, maar die grotendeels niet meer bewoond waren.

Vanaf de 19^{de} eeuw gingen onderzoekers – niet altijd archeologen of historici, maar intellectuelen met diverse achtergronden – op zoek naar de verloren steden van Centraal-Italië. Deze pioniers begaven zich letterlijk buiten de gebaande paden en doorkruisten het platteland te voet over steile heuvels en kliffen, vechtend door dichte begroeiing, moerassen en riviertjes. De desolate *campagna* (platteland) had destijds weinig overeenkomsten met het vruchtbare en intensief geëxploiteerde gebied dat het tijdens de Romeinse periode was.

Een van de vroege onderzoekers van het gebied was de dominicaanse pater Peter Paul Mackey. In lezingen voor de *British and American Archaeological Society of Rome* verhaalt hij over zijn verkenningen in de *campagna*, waarin hij zo'n 100 tot 200 voormalige nederzettingen plaatst, waaronder *Crustumerium* (Mackey 1893-1894). Eind 19^{de} eeuw meent Mackey de locatie van *Crustumerium* te herkennen in een goed verdedigbaar, pittoresk heuveltje op ca. 15 km ten noorden van Rome. Sinds de jaren 70 van de 20^{ste} eeuw weten we dat *Crustumerium* enkele

honderden meters ten noordwesten van de door hem omschreven plek lag.

Mackey's vergissing is begrijpelijk gezien de vele ruïnes die hij ter plekke aantroef. Tegenwoordig wordt de heuvel die Mackey aanwees nog gedomineerd door de resten van een ogenschijnlijk simpele middeleeuwse constructie: de zogenaamde *Torretta della Bufalotta* (fig. 1). Met de benaming van het bouwwerk ('toren') en de nadruk op de middeleeuwse datering doen we echter geen recht aan de oorspronkelijke vorm van het bouwwerk en de vele sporen in en rondom de *torretta* uit andere perioden dan de middeleeuwen. Zo wijzen hergebruikte Romeinse bouwmaterialen in de toren en vele fragmenten van luxueus tafelaarwerk rondom het bouwwerk op een verdwenen Romeinse villa, tonen foto's uit 1894 een inmiddels grotendeels gesloopt maar destijds nog imposant Romeins grafmonument, en blijkt uit waarnemingen van diverse bezoekers dat er nog talloze andere (middeleeuwse) resten in de nabije bossen verscholen liggen.

Dit artikel beoogt een nieuwe blik te werpen op de ruim 2000 jaar aan geschiedenis van deze locatie, aan de hand van recente surveys van het GIA en eerdere studies die tezamen getuigen van de lange gebruiksduur.

Historische beschrijvingen

Het gebied rond de toren is al te herkennen op een kaart die in 1547 gemaakt is door Eufrosino della Volpaia.³ Helaas bevindt het zich exact op een oude vouwlijn en op een slecht leesbaar gedeelte van de kaart, waardoor enkel is af te leiden dat het om meerdere gebouwen gaat. Een kopie uit 1590 heeft de tand des tijds beter doorstaan en toont



Fig. 1. De *Torretta della Bufalotta* in het najaar van 2012. Op de achtergrond is het nederzettingsareaal van *Crustumarium* waarneembaar (foto J.F. Seubers).

een vierkante toren en twee nabijgelegen lagere gebouwen. Als we de kaart beschouwen als een waarheidsgetrouwe representatie, dan moeten de bouwwerken halverwege de 16^{de} eeuw nog intact geweest zijn. In 1629 wordt het complex voor het eerst afgebeeld als een ruïne, benadrukt door het bijschrift *anticaglia* (antiek). Latere kaarten blijven het gebied steevast vermelden, maar op een hoogst abstracte wijze die geen verdere informatie levert over de omvang en de staat van de bouwwerken.

Mackey is de eerste persoon die de plek daadwerkelijk bezoekt en er een heldere beschrijving van geeft. Volgens een samenvatting van zijn lezing voor de *British and American Archaeological Society of Rome* volgt hij een riviertje in een diepe kloof, totdat hij het water ziet verdwijnen in een onderaardse ruimte (Mackey 1893-1894: 206-207). Hierna vervolgt hij zijn weg bovenlangs de kloof en ontdekt hij Romeinse resten op een heuveltje, inclusief de overblijfselen van een brug. Dichtbij treft hij een waterbron aan, waarover hij vermeldt dat deze is aangelegd in 1822, alsook

enkele ruimtes met Romeins pleisterwerk en een aantal pre-Romeinse tombes.

Pater Mackey is niet de enige die verslag doet van zijn waarnemingen in dit gebied. Een decennium na Mackey brengt Thomas Ashby – de latere directeur van de *British School at Rome* – er een bezoek. Ashby's beschrijvingen en foto's zijn hoogst gedetailleerd en cruciaal voor ons begrip van de locatie. Hij ziet een weg, de resten van een villa, een uit baksteen opgetrokken grafmonument en middeleeuwse resten ten noordwesten van het grafmonument (Ashby 1905: 48). Ashby merkt in een surveyobservatie *avant-la-lettre* ook op dat de grond bezaaid ligt met grote hoeveelheden baksteen. In het dal van het riviertje (tegenwoordig bekend als de *Formicola*) ziet hij een ronde kamer, uitgehakt in de rotswand, waarin drie kleine kanalen uitmonden. Boven de opening bevindt zich een halfronde nis, afgewerkt met beschilderd pleisterwerk. Ook ziet hij dezelfde grotten als Mackey, waarbij hij naar diens interpretatie als pre-Romeinse tombes verwijst.

Fig. 2. Architectonische resten in de nabijheid van de *torretta* in hun huidige staat. A: de door Ashby beschreven nis en uitgehakte ruimte. B: de resten van de bakstenen tombe. C: een grotwoning in het dal van de *Formicola*. D: een restant van de middeleeuwse molen (foto's A.J. Bronkhorst, RUG/GIA).



Historische beschrijvingen zoals die van Mackey en Ashby zijn instructief, maar dateringen en functionele interpretaties ontbreken of zijn niet altijd correct. De uitdaging is om hun beschrijvingen te koppelen aan de tegenwoordig nog zichtbare resten om zo te begrijpen wat ze precies gezien hebben en wat tegenwoordig wel of niet meer terug te vinden is. Een goed voorbeeld is te vinden in Ashby's beschrijving van de beschilderde nis. De schildering is inmiddels grotendeels

verdwenen, maar de nis zelf – met pleisterlaag – is bewaard gebleven, evenals de holle ruimte (fig. 2a). Van groot belang zijn ook de foto's die Mackey en Ashby tijdens hun bezoeken namen. Ze tonen zonder twijfel het door Ashby beschreven bakstenen grafmonument, aangezien de *Torretta della Bufalotta* duidelijk zichtbaar is op de achtergrond (fig. 3). Een andere foto van Mackey toont de toren in meer detail en in een staat die nauwelijks afwijkt van de huidige (fig. 4).

Fig. 3. De bakstenen tombe met op de achtergrond de *torretta* op een foto van Mackey uit 1894 (foto BSR Photographic Archive, Peter Paul Mackey Collection, ppm-1748).



La Torretta en haar omgeving in recentere studies

Veel van de door Ashby en Mackey beschreven resten zijn niet bewaard gebleven. De door Mackey beschreven overblijfselen van een brug zijn verdwenen en de weg die Ashby volgde richting de toren is niet langer waarneembaar. Andere resten verkeren in nauwelijks herkenbare staat, zoals het door Ashby beschreven grafmonument. Tegenwoordig resteren er nog slechts enkele karige muurresten zonder duidelijke samenhang onder een vijgenboom die hier een veilige groeiplek heeft gevonden (fig. 2b). Op basis van de door Ashby en Mackey genomen foto's is het bouwwerk gedateerd ten tijde van de Antonijnse dynastie (ca. tweede helft van de 2^{de} eeuw n.Chr.) en, dankzij de schaal die wordt geboden door een man die tegen de constructie

leunt, kan worden geschat dat de constructie een hoogte had van zo'n 8 m (fig. 3).⁴

Het is echter toch vooral de middeleeuwse toren die de aandacht heeft getrokken van latere onderzoekers. Dankzij een zeer nauwgezette studie weten we dat deze maar liefst zes bouwfases heeft gehad die aan hun constructietechnieken duidelijk te onderscheiden zijn en tevens globaal gedateerd kunnen worden (Branciani *et al.* 1988). Fase I en II behoren tot de oorspronkelijke Romeinse villa en hebben een *terminus ante quem* van ca. 450 n.Chr. De villa moet ten tijde van fase III (450 tot 700 n.Chr.) al verlaten zijn geweest, getuige het hergebruik van Romeinse materialen, maar een deel van het bouwwerk werd gebruikt als basis voor de *torretta*. De toren heeft in fase III twee verdiepingen met elk een eigen ingang. In fase IV wordt het gebouw uitgebreid en wordt een stenen trap toegevoegd, ter vervanging van een houten versie. Deze fase kan slecht gedateerd worden en valt tussen 700 en 1250 n.Chr., maar vermoedelijk in de tweede helft van deze tijdsperiode. Het bouwwerk wordt vervolgens verhoogd in fase V (1250 tot 1400 n.Chr.) en fase VI (post-1400). Getuige de kaart uit 1629 was het complex toen al verlaten, waarmee een *terminus post quem* wordt gevormd voor de laatste bouwfase.

Hoewel we gemakshalve de traditionele benamingen 'toren' en 'torretta' (blijven) hanteren, duiden deze niet de oorspronkelijke vorm en functie van het bouwwerk. Om te beginnen is het geen toren, maar een gebouw dat oorspronkelijk veel breder was en relatief gezien niet erg hoog. Dat het bouwwerk oorspronkelijk groter was, blijkt duidelijk uit een uitstekend muurstuk aan de zijkant van de toren (fig. 1 en 4). Daarnaast is een interpretatie als verdedigbaar bouwwerk ook hoogst onwaarschijnlijk gezien de grote ramen en diverse ingangen. Daadwerkelijke middeleeuwse torens in en rondom Rome hebben juist zeer kleine ramen en waren lastig toegankelijk.⁵ Qua functie moeten we daarom eerder denken aan een zogenaamde *casale*. Dergelijke *casales* bestonden uit een cluster van gebouwen en vervulden



Fig. 4. De *torretta* gezien vanuit het noorden op een foto van Mackey uit 1894. Duidelijk waarneembaar is het heuveltje dat hij omschrijft in zijn observaties (foto BSR Photographic Archive, Peter Paul Mackey Collection, ppm-1824).

– deels vergelijkbaar met een Romeinse villa
– een agrarische functie (Branciani *et al.* 1988: 204-205; Wickham 2015: 35).

De *torretta* was overigens geenszins een geïsoleerde structuur. In het nabije dal van de *Formicola* liggen enkele resten verborgen die gelijktijdig zijn met de eerste fases van de toren. De door Mackey beschreven ‘pre-Romeinse tombes’ worden inmiddels beschouwd als grotwoningen uit de 5^{de} tot 7^{de} eeuw n.Chr. (Dalmiglio 2003: 54; fig. 2c). Ook hier vinden we sporen van hergebruik van Romeinse materialen. Een oven in een van de woningen is deels opgebouwd uit Romeinse bakstenen, waarvan een drietal exemplaren op basis van hun stempels gedateerd zijn ten tijde van keizer Hadrianus (Dalmiglio 2003: 50). In het dal bevinden zich ook de resten van een middeleeuwse structuur, mogelijk onderdeel van een molen (fig. 2d). De bouwtechniek heeft sterke overeenkomsten met die in de vroegste fase van de toren en de structuur kan zodoende ook tussen de 5^{de} en 7^{de} eeuw n.Chr. gedateerd worden.

Het oppervlaktearchief

Gedurende de jaren 70 van de afgelopen eeuw werd het ommeland van *Crustumerium* door middel van surveyonderzoek in kaart gebracht door Lorenzo Quilici en Stefania Quilici Gigli. In navolging van Ashby benadrukken ze de overweldigende hoeveelheid middeleeuws en Romeins bouwmateriaal, waartussen ze desondanks ook aardewerk uit de 6^{de} tot 4^{de} eeuw v.Chr. herkennen (Quilici & Quilici Gigli 1980: 225-226).

Als de site een twintigtal jaren later meerdere malen wordt gesurveyed als onderdeel van het Suburbium-project, kan deze vroege startdatering niet bevestigd worden.⁶ De onderzoekers pleiten in plaats daarvan voor een vroegste datering aan het einde van de 3^{de} eeuw v.Chr. Hoewel de middeleeuwse toren een evidente aanwijzing is voor later gebruik, treffen de onderzoekers geen aardewerk aan dat na de 7^{de} eeuw n.Chr. dateert. Zij houden echter een slag om de arm: de hoeveelheid bouwmateriaal is zo groot dat fijner aardewerk makkelijk gemist kan worden. Bovendien werden de surveys onder zeer slechte zichtbaarheidsomstandigheden uitgevoerd.

In de zomer van 2012 werd het gebied rondom de toren opnieuw gekarteerd door een team van het GIA in het kader van het promotieonderzoek van de tweede auteur (Seubers & Tol 2016: 172-175; Seubers 2018). Onder goede zichtbaarheidsomstandigheden werd een ca. 1,5 hectare grote concentratie aan bouwmaterialen en aardewerk aangetroffen. Vanwege de grootte van het gebied en de overweldigende hoeveelheid (bouw)materiaal werd afgeweken van de normale procedure om 20% van het oppervlaktemateriaal te verzamelen en te administreren. In plaats hiervan werd enkel diagnostisch materiaal opgeraapt. In een gebied van 25 m² werd wel al het materiaal verzameld om zo een indruk te krijgen van de zeer hoge vondstdichtheid (ca. 87.000 vondsten per hectare).

De GIA-surveys komen qua datering groten-deels overeen met de Suburbium-surveys uit de jaren '90. Ook nu waren er nauwelijks aanwijzingen voor vroege bewoning zoals gesuggereerd

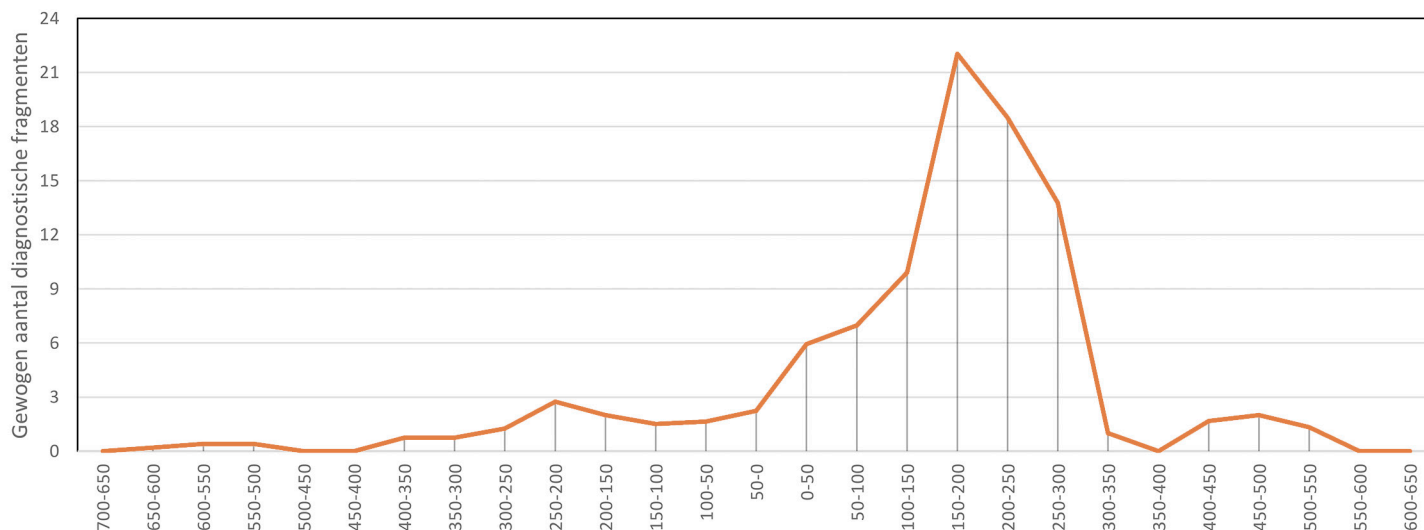


Fig. 5. De chronologische ontwikkeling van het gebied op basis van de diagnostische fragmenten, uitgesplitst per periode van 50 jaar (figuur A.J. Bronkhorst, RUG/GIA).

door Lorenzo Quilici en Stefania Quilici Gigli. Slechts één klein *impasto rosso*-fragment dateert uit de late 7^{de} of 6^{de} eeuw v.Chr., maar behoort mogelijk toe aan een grafveld van *Crustumerium*. Echt overtuigend gebruik van de site begint pas in de 3^{de} eeuw v.Chr. (fig. 5). Het zwaartepunt ligt echter tussen 100 en 300 n.Chr. Talrijke Romeinse daktegels en bakstenen, *tesserae* (mozaïeksteentjes) en decoratieve elementen van marmer en travertijn wijzen op de aanwezigheid van een villa. Een vijftal munten duidt op z'n minst op occupatie van de site tussen 200 v.Chr. en 200 n.Chr.

Te midden van de vele bouwmaterialen zijn enkele baksteenstempels die dateren van het begin van de regeerperiode van keizer Hadrianus (117-138 n.Chr.) en wellicht de bouw van de villa markeren. In een van de baksteenstempels is 'RTRE' te lezen, een verwijzing naar baksteenproducente Trebicia Tertulla. Zij bezat een baksteenfabriek aan de Via Salaria, niet ver van de villa, en produceerde klaarblijkelijk (deels) het bouw materiaal. Eenzelfde datering hebben we reeds gezien bij de baksteenstempels die afkomstig zijn uit de grotwoningen. Het is zeer waarschijnlijk dat deze bakstenen uit de villa afkomstig zijn. In dit zelfde kader figureert ook een kleine opgraving

die in 1825-1826 plaatsvond bij of in de directe nabijheid van de villa en die eveneens een baksteenstempel uit de regeerperiode van Hadrianus opleverde (Quilici & Quilici Gigli 1980: 229).

Het Romeinse aardewerk bestaat voor een groot deel uit zogenaamd *African Red Slip Ware* (ARSW) en Afrikaanse kookwaar (bij elkaar 60 diagnostische fragmenten) waarvan het overgrote deel tussen 100 en 300 n.Chr. gedateerd kan worden. Enkele amfoorfragmenten (type Dressel 2-4, Dressel 20, Africano 2A en Gauloise 4) getuigen van de consumptie van wijn en olijfolie.

Na 300 n.Chr. is er sprake van een abrupte afname. Slechts vijf ARSW-fragmenten wijzen op activiteit in de 5^{de} eeuw n.Chr., en de GIA-surveys hebben geen enkel bewijs opgeleverd voor gebruik na 550 n.Chr. Ondanks de lange geschiedenis van de *torretta*, die tot in de 17^{de} eeuw reikt, zijn er nauwelijks tot geen herkenbare sporen van na de Romeinse tijd in het verder rijke oppervlaktearchief.

Een reconstructie

Op basis van de historische beschrijvingen, de nog aanwezige ruïnes en het oppervlaktearchief kunnen we tot een reconstructie komen van de

ontwikkeling van het gebied rondom de toren. De spaarzame fragmenten die dateren van voor 300 v.Chr. zijn niet genoeg om te spreken van substantiële activiteit. Pas in de 1^{ste} eeuw n.Chr. is er een aanzienlijke hoeveelheid materiaal. Wellicht is er dan al sprake van een Romeinse villa. De vele baksteenstempels getuigen in elk geval van de bouw of uitbreiding van een Romeinse villa ten tijde van keizer Hadrianus, kort daarop gevolgd door het bij de villa behorende grafmonument uit de Antonijnse periode. In de 4^{de} eeuw n.Chr. wordt de villa verlaten. Er lijkt een kort bewoningshiaat te zijn gezien de afwezigheid van enig materiaal dat tussen 350 en 400 n.Chr. gedateerd kan worden. De *torretta* wordt in de loop van de 5^{de} of de 6^{de} eeuw n.Chr. gebouwd en vervolgens meermaals aangepast. Ongetwijfeld zal het bakstenen grafmonument ook deel hebben uitgemaakt van dit complex. Op de foto van Mackey is namelijk een opening te zien die niet origineel is en wijst op hergebruik (fig. 3).

Over de datering van de weg en brug blijven we vooralsnog in het duister tasten. We kunnen hypothetiseren dat het bestaan van de weg en de brug gelijktijdig is met de plaatselijke bebouwing: pal aan de andere kant van de *Formicola* bevinden zich de resten van een andere middeleeuwse site, die tentatief verbonden kan worden met de *torretta* en aldus pleit voor een brug (Quilici & Quilici Gigli 1980: 221-222).

Ook in methodologisch opzicht is de *torretta* een interessante casus. Immers, als een dergelijk middeleeuws bouwwerk geheel vervalt, zijn er blijkbaar nauwelijks aanwijzingen meer voor het bestaan van die fase. De hergebruikte bouwmaterialen zelf zijn hoofdzakelijk van Romeinse origine en zullen door archeologen als zodanig worden gedateerd, (herkenbaar) middeleeuws aardewerk ontbreekt en voorts is alleen de constructiewijze van het complex duidelijk herkenbaar als middeleeuws. Met andere woorden, het bodemarchief of oppervlaktearchief, zoals gekarteerd tijdens archeologische surveys, blijkt hier dus niet volledig adequaat om tot een juiste periodisering van een

dergelijke archeologische site te komen. Het is derhalve goed denkbaar dat meerdere Romeinse villa's een soortgelijke continuïteit hebben gekend zonder daarvan sporen achter te laten. Dat de surveys van het GIA en voorgaande projecten in dit gebied over het algemeen heel weinig middeleeuwse sporen hebben opgeleverd, geeft dus te denken dat absentie van bewijs niet per definitie gelijk staat aan bewijs van absentie. Wellicht was de *campagna* in de middeleeuwen toch niet zo desolaat als vaak gedacht?

La Torretta della Bufalotta: silent witness to a lost landscape

In the 1890s, the Dominican Father Peter Paul Mackey located the remains of the protohistoric settlement of Crustumerium, on a small hill ca. 15 km north of Rome crowned by picturesque ruins, amongst which the medieval so-called Torretta (tower) della Bufalotta. His identification was close yet incorrect. As was shown in the 1970s, Crustumerium lay some 450 m to the northwest. In this article, we delve into the remains of this torretta – which in fact was never a tower – and its surrounding surface materials which, taken together, testify to a complicated history spanning more than 2000 years.

Noten

1. Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen, a.j.bronkhorst@rug.nl;
2. Centrum voor Informatie Technologie, Nettelbosje 1, 9747 AJ Groningen, j.f.seubers@rug.nl.
3. De meeste kaarten zijn opgenomen in Branciani *et al.* 1988.
4. Voor de datering zie Quilici & Quilici Gigli 1980: 224.
5. Op slechts 3 km ten zuidoosten van de *Torretta della Bufalotta* bevindt zich de *Tor San Giovanni*, een goed voorbeeld van een daadwerkelijke middeleeuwse toren.

6. Het Suburbium-project had ten doel om een groot deel (ca. 200 km²) van het surbubane Rome systematisch te karteren. De resultaten zijn (vooralnog) grotendeels ongepubliceerd, maar voor een samenvatting zie Carandini *et al.* 2007: 601-610. Het GIA heeft toegang tot de Suburbium-data dankzij prof. dr. Paolo Carafa van de *La Sapienza* universiteit te Rome. Het verschil in datering tussen de Quilici- en Suburbium-surveys is een bekend verschijnsel, zie Bronkhorst & Seubers 2015.

Literatuur

- Ashby, T., 1905. The classical topography of the Roman campagna part II. *Papers of the British School at Rome* 3(1), 3–212.
- Attema, P.A.J., F. di Gennaro, J.F. Seubers, B. Belevi Marchesini & B. Ullrich, 2014. Early urbanization at Crustumerium (9th-5th c. B.C.). *Journal of Roman Archaeology, supplementary series* 97, 175–195.
- Branciani, L., C. Perissinotto, L. Saladino & M.C. Somma, 1988. Un complesso altomedievale nell'antico territorio di Crustumerium. In: L.P. Ermini & E. De Minicis (red.), *Archeologia del Medioevo*. Taranto, Martina Franca, 161–205.
- Bronkhorst, A.J. & J.F. Seubers, 2015. Tussen legacy en legacy data: de erfenis van een verloren landschap rondom Crustumerium (Noord-Latium, Italië). *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* 53, 29–35.
- Carandini, A., M.T. D'Alessio & H. Di Giuseppe, 2007. *La fattoria e la villa dell'auditorium nel quartiere Flaminio di Roma*. Rome, L'Erma di Bretschneider.
- Dalmiglio, P., 2003. L'abitato del fosso Formicola. In: E. De Minicis (red.), *Insedimenti rupestri medievali della Tuscia. I: Le abitazioni*. Rome, Edizioni Kappa, 35–62.
- Mackey, P.P., 1893-1894. Visits made to Crustumerium and other ancient sites in the Roman Campagna. *Journal of the British and American Archaeological Society of Rome* 2(4), 205–208.
- Quilici, L. & S. Quilici Gigli, 1980. *Crustumerium*. Rome, Consiglio Nazionale delle Ricerche.
- Seubers, J.F., 2018. *Scratching through the surface. Revisiting the archaeology of city and country in Crustumerium and north Latium Vetus between 850 and 300 BC*. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen.
- Wickham, C., 2015. *Medieval Rome. Stability and crisis of a city, 900-1150*. Oxford, Oxford University Press.